

2. Poruchy v tuhých látkach

Štúdium kryštálov a sledovanie ich fyzikálnych vlastností ukázalo, že znalosť samotnej štruktúry nepostačuje k vysvetleniu ich mechanických, elektrických a iných vlastností.

Vysvetlenie mnohých ich vlastností je možné len za predpokladu *odchýlok od ideálnej stavby kryštálu*

– teda existencie porúch v kryštáli $\Rightarrow$ význam ich štúdia

Rozdelenie rôznych *typov porúch* do skupín – rôzne hľadiská.

Jedno z delení:

Kmity mriežky – tepelný pohyb atómov v mriežke okolo ich rovnovážnych polôh.

Atómové poruchy – neusporiadanosť určitej časti atómov v mriežke, resp. prítomnosť cudzích atómov.

Elektrónové poruchy – rôzna koncentrácia elektrónov v kryštáli – dôležité z hľadiska elektrických vlastností.

Poruchy súvisiace s transportom častíc

– fotónov, elektrónov, neutrónov, iónov v tuhej látke.

V ďalšom rozoberieme *atómové poruchy* – ich delenie:

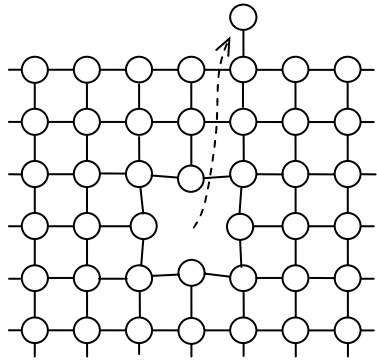
bodové ,
lineárne ,
plošné (povrchové) ,
objemové .

2.1. Bodové poruchy

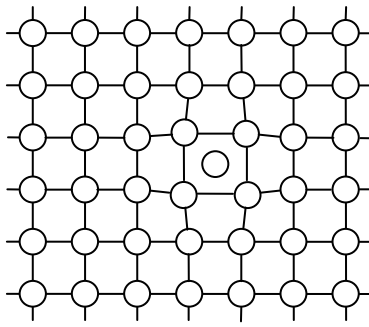
Ich rozmer – rádu parametra mriežky.

Najdôležitejšie bodové poruchy:

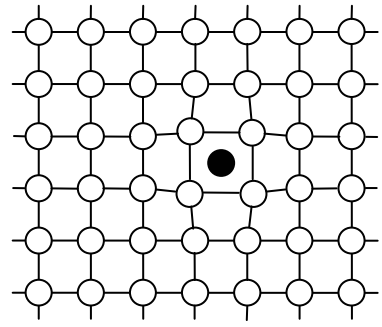
- vakancie* (Schottkyho poruchy) – neobsadené mriežkové body, atómy z nich $\rightarrow$ povrch
- intersticiály* – atómy v polohách mimo mriežkových bodov
- prímesové atómy* – cudzie atómy umiestnené – substitučne
– intersticiálne
- Frenkelove poruchy* – vakancia + intersticiála

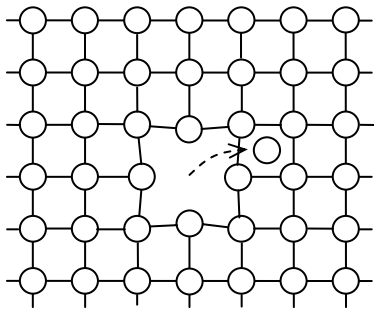
vakancia

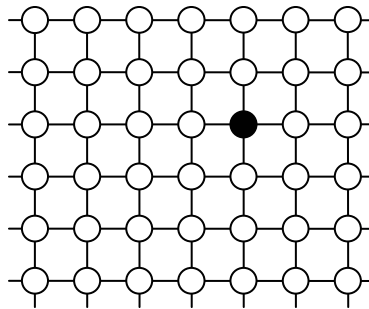
intersticiála

intersticiálne
umiestnený atóm
prímеси

Frenkelova porucha

substitučne umiestnený
atóm prímеси

Tieto poruchy sa vyskytujú v každej pevnej látke

– v rôznych koncentráciách, v závislosti od:

spôsobu kryštalizácie,
chemického zloženia,
typu štruktúrnej mriežky,
„znečistenia“,
teploty kryštálu, atď.

Ich tvorba

– pri samotnom procese kryštalizácie ,
– pri mechanickom namáhaní,
– pri zvyšovaní teploty.

2.1.1. Termodynamika bodových porúch

Najmenší počet porúch má kryštál pri teplote 0 K.

Experimentálne štúdium i termodynamický rozbor ukazujú, že
koncentrácia porúch rastie s teplotou,
⇒ dôležitý záver pre štúdium transportných javov.

Z termodynamických zákonov plynie (ak pripustíme možnosť určitej neusporiadanosti sústavy), že ***rovnovážny stav*** tuhej látky pri nízkom tlaku a pri teplote T ***je určený podmienkou minima voľnej energie F*** (tiež ozn. Helmholtzova voľná energia).

$$\boxed{F = E - TS} ,$$

kde E – vnútorná energia,
 S – entropia sústavy,

pričom $\boxed{S = S_t + S_k}$, S_t – tepelná entropia,
 S_k – konfiguračná entropia.

Tepelná entropia S_t – je daná počtom rôznych spôsobov Z_t ,
ktorými je možné rozdeliť energiu
kmitov mriežky do rôznych kmitových
stavov (kmitových módov)
– bude rozobraté v ďalšej kapitole.

Podľa Boltzmannovho vzťahu platí:

$$\boxed{S_t = k \ln Z_t} , \quad \text{kde } k \text{ – Boltzmannova konšt.}$$

Konfiguračná entropia S_k – je daná počtom rôznych spôsobov Z_k ,
ktorými je možné usporiadať atómy
v mriežkových bodoch, pričom:

$$\boxed{S_k = k \ln Z_k} , \quad \text{kde } k \text{ – Boltzmannova konšt.}$$

Príklad pre výpočet S_k :

Uvažujme prípad mriežky obsahujúcej N_A atómov typu A a N_B atómov typu B.

Vypočítajme, koľko je možných spôsobov rozmiestnenia týchto atómov do $(N_A + N_B)$ mriežkových bodov.

Riešenie:

Z kombinatoriky $\Rightarrow$

$$Z_k = \binom{N_A + N_B}{N_A} = \frac{(N_A + N_B)!}{N_A!(N_A + N_B - N_A)!} = \frac{(N_A + N_B)!}{N_A!N_B!},$$

teda
$$S_k = k \ln \frac{(N_A + N_B)!}{N_A!N_B!}.$$

Odvedenie vzťahu pre rovnovážnu koncentráciu vakancií

Najprv urobíme kvantitatívny rozbor:

Predpokladajme pri $T = 0$ K dokonalý kryštál – bez vakancií.

Ukážeme, že z termodynamického hľadiska je výhodné, ak pri teplote $T \neq 0$ existuje v látke určitá **nenulová koncentrácia vakancií**.

Platí: $F = E - TS$.

Pri tvorbe vakancií **energia kryštálu rastie** (na vytvorenie každej vakancie treba kryštálu dodať určitú energiu E_v).

S vytváraním vakancií ale **rastie neusporiadanosť systému**, teda i jeho entropia.

Pre konfiguračnú entropiu platí:

$$S_k = k \ln \frac{(N + n)!}{N!n!},$$

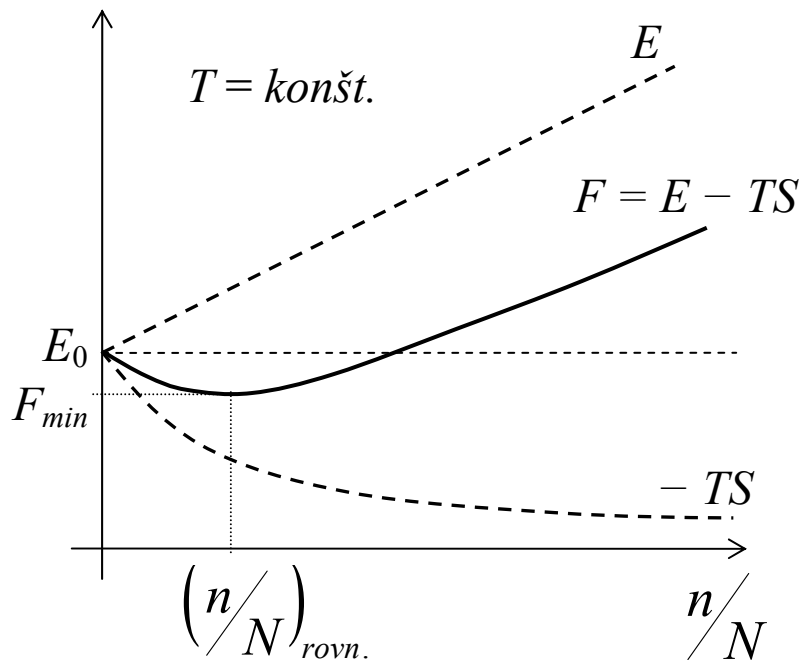
kde N – počet obsadených mriežkových bodov,

n – počet vakancií,

$N + n$ – celkový počet mriežkových bodov (s n rastie).

Uvažujme $T = \text{konšt.}$

Vynesme E i $-TS$ do grafu v závislosti na n/N .

$\Rightarrow$ existuje
určitá
nenulová
rovnovážna
koncentrácia
vakancií

Kvantitatívny výpočet:

$$F = F(n, T) = F_d(T) + n E_v - T(S'_t + S'_k) ,$$

kde $F_d(T)$ – voľná energia v dokonalej mriežke s N atómami
(bez porúch),

E_v – energia potrebná na vznik 1 vakancie
(E_v pre $n \ll N$ nezávisí na n).

Dosaďme:

$$S'_t = n \Delta S_t ,$$

kde ΔS_t – vzrast tepelnej entropie pri vzniku 1 vakancie,

$$S'_k = k \ln \frac{(N+n)!}{N!n!} .$$

Po dosadení:

$$F = F_d(T) + n E_v - n T \Delta S_t - kT \ln \frac{(N+n)!}{N!n!} .$$

Rovnovážny stav pri teplote T určíme z podmienky $\left(\frac{\partial F}{\partial n} \right)_T = 0$.

Zderivovaním a úpravou (Stirlingova formula, atď.) dostaneme:

$$n = N e^{\frac{\Delta S_t}{k}} \cdot e^{-\frac{E_v}{kT}}, \text{ resp. } \textit{približný vzťah}, \text{ ak } e^{\frac{\Delta S_t}{k}} \approx 1$$

$$n \approx N e^{-\frac{E_v}{kT}}$$

⇒ *množstvo vakancií silne závisí na teplote i aktivačnej energii E_v .*

Príklad:

$$\begin{array}{ll} \text{Ak} & T = 10^3 \text{ K} \quad , \quad E_v = 1 \text{ eV} \quad \Rightarrow \quad n/N \approx 10^{-5} \quad , \\ \text{ak} & T = 10^3 \text{ K} \quad , \quad E_v = 3 \text{ eV} \quad \Rightarrow \quad n/N \approx 10^{-15} \quad . \end{array}$$

Rovnakým spôsobom ako bol naznačený pri vakanciách je možné získať výraz pre *množstvo Frenkelových porúch v kryštále*

$$n^* \approx \sqrt{NN'} e^{-\frac{E_F}{2kT}}$$

kde N – počet uzlov mriežky,
 N' – počet intersticiálnych polôh,
 E_F – aktivačná energia Frenkelovej poruchy.

Obvykle platí $n^* \ll n$.

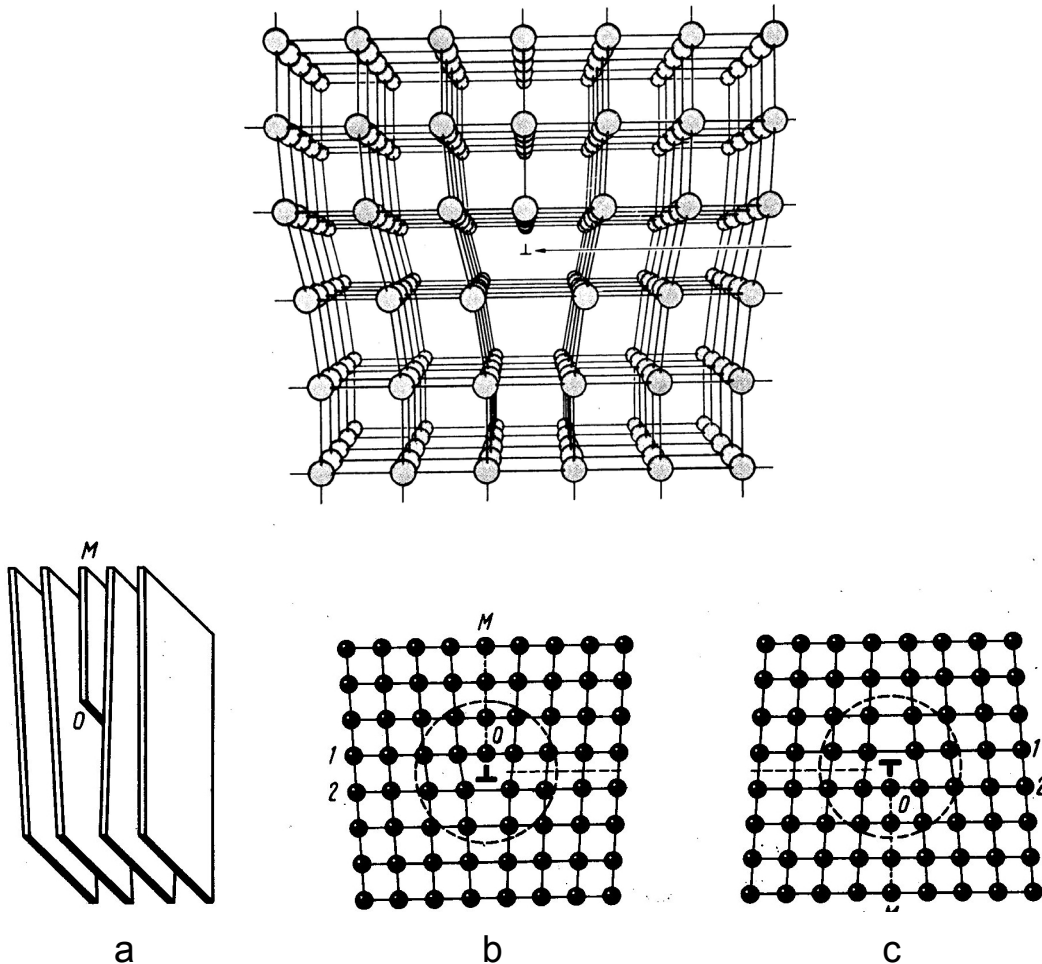
2.2. Lineárne poruchy

Lineárne (čiarové) poruchy, sú defekty mriežky, rozložené v kryštáli pozdĺž priamych alebo zakrivených čiar – uzavretých, alebo vychádzajúcich na povrch.

Sú zložené z - *hranových dislokácií*
- *skrutkových dislokácií*.

Hranová dislokácia

Vznik hranovej dislokácie si možno predstaviť „vložením“ polroviny atómov (OM) do pravidelnej mriežky (pozri nasledujúce obrázky):

Definícia.:

dislokačná čiara – čiara vedená narušenou oblasťou kryštálu (v našich obrázkoch priamka vedená bodom O – kolmo na nákrešnu).

Pozn.: V obr. b a c je čiarkovanou kružnicou vyznačená oblasť kryštálu deformovaná dislokáciou.

Pojmy: **kladná dislokácia**, ozn. $\perp$

– ak vyššie spomínaná polorovina atómov sa nachádza nad dislokačnou čiarou,

záporná dislokácia, ozn. $\top$

– ak polorovina atómov sa nachádza pod dislokačnou čiarou

(pozri obr. b a c).

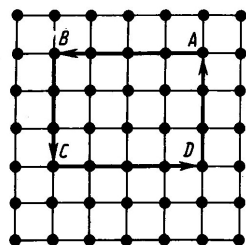
Dislokáciu môžeme definovať pomocou pojmov: **Burgersova slučka** a **Burgersov vektor**.

Definícia.:

Burgersova slučka – čiara pozostávajúca z elementárnych vektorov, ktorú vedieme tak, že v dokonalom kryštáli tvorí uzavretú čiaru (pozri nasledujúci obr. a, čiara **ABCD**).

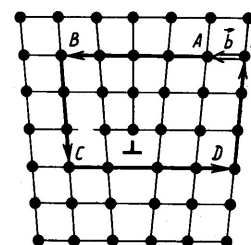
Z rovnakých krokov pozostávajúca slučka vedená v porušenej oblasti nie je uzavretá (pozri nasledujúci obr. b, čiara **ABCDE**).

Burgersov vektor $\vec{b}$ – vektor, ktorým uzavrieme Burgersovu slučku (pozri obr. b).

a

dokonalý kryštál

b

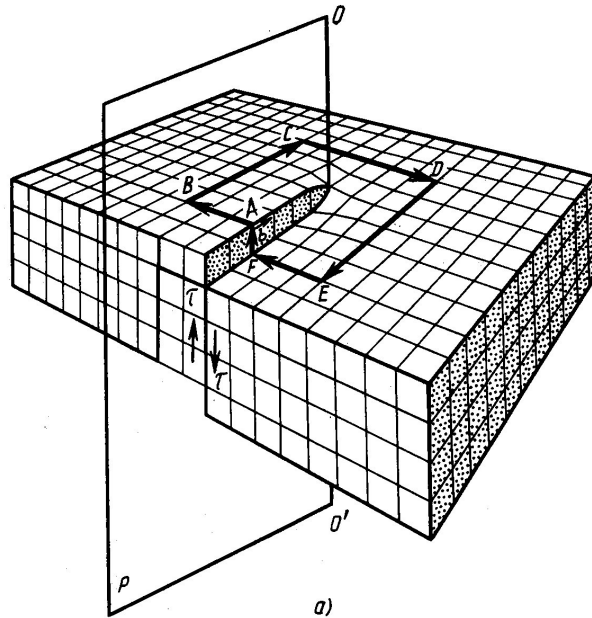
kryštál s hranovou dislokáciou

Pozn.: Pri hranovej dislokácii je Burgersov vektor $\vec{b}$ vždy kolmý na dislokačnú čiaru.

Skrutková dislokácia

V nasledujúcom obrázku je znázornená porucha kryštálu, ktorú nazývame skrutkovou dislokáciou.

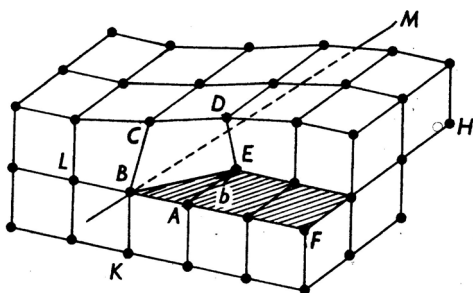

Porucha môže vzniknúť napr. pôsobením dvojice napätí τ (pozri obr.).

V obrázku je:

OO'	– dislokačná čiara,
$ABCDEF$	– Burgersova slučka (neuzavretá),
$\vec{b}$	– Burgersov vektor.

Iný pohľad na skrutkovú dislokáciu:

V tomto obrázku je dislokačnou čiarou – priamka BM .

Pozn.: Pri skrutkovej dislokácii je Burgersov vektor $\vec{b}$ vždy rovnobežný s dislokačnou čiarou.

Všeobecne platí, pre ľubovoľný typ dislokácie (kombinácia vyššie uvedených typov), že dislokačná čiara nemôže v kryštáli končiť – môže tvoriť len uzavreté slučky, alebo končiť na stenách kryštálu, alebo v priesečníkoch s inými dislokáciami.

Dislokácie nie sú nepremennými poruchami mriežky

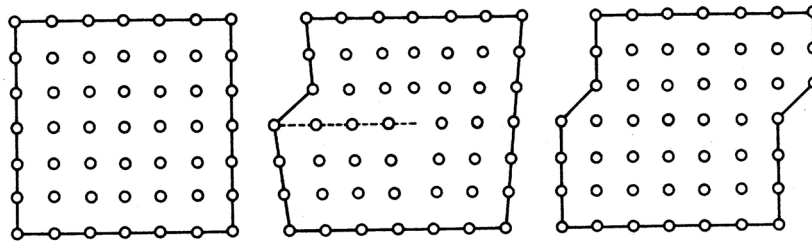
– môžu vzniknúť, zaniknúť, pohybovať sa i silovo na seba pôsobiť:

napr.: dislokácie $\perp + \top$ – vzájomné priťahovanie (s možným následným zánikom oboch dislokácií),

dislokácie $\perp + \perp$, resp. $\top + \top$

– vzájomné odpudzovanie.

Pôsobením tangenciálneho napätia sa hranová dislokácia pohybuje, až zaniká na povrchu – kryštál ale bude plasticky deformovaný (pozri ďalší obrázok, pre tangenciálne napätie pôsobiace zľava doprava v hornej časti mriežky).

Množstvo a charakter dislokácií v danom kryštále silne ovplyvňuje hlavne mechanické vlastnosti tuhých látok. Teória dislokácií dokázala napr. vysvetliť (i kvantitatívne) javy pri plastickej deformácii tuhých látok pomocou tzv. dislokačného modelu sklzu.

S ohľadom na charakter tohto kurzu FTL, sa teóriou dislokácií nebudeme podrobnejšie zaoberať.

2.3. Plošné a objemové poruchy

Plošné poruchy sú lokalizované buď na samotnom povrchu kryštálu, alebo na plochách vo vnútri kryštálu.

K týmto poruchám patria – **voľné povrchy** kryštálu,
hranice medzi časťami kryštálu s dokonalou periodicitou,
vrstevné chyby.

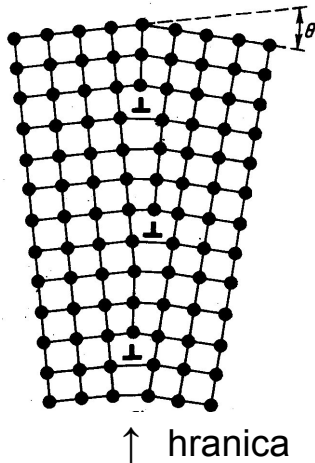
Voľné povrchy

– atómy na povrchu kryštálu, na rozdiel od atómov v objeme, sú v nesymetrickom silovom poli ostatných atómov $\Rightarrow$

⇒ zmena spôsobu usporiadania, zmenšenie medziatómových vzdialeností, vznik špecifických povrchových väzieb atď.

hranice

– reálne kryštály vykazujú tzv. mozaikovú štruktúru, vytvorenú radom hranových dislokácií (pozri obr.):

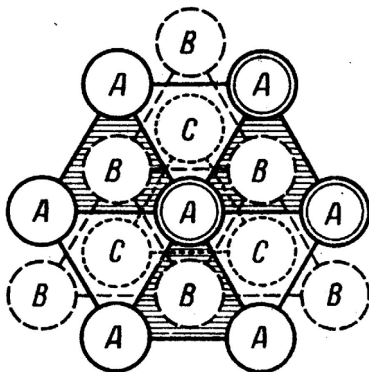

monokryštály – uhol θ - od niekoľko uhlových sekúnd do niekoľko minút

Pozn.: u hraníc zŕn polykryštálov θ desiatky stupňov

vrstevné chyby

– jeden typ vrstevnej chyby je demonštrovaný nasledujúcim obrázkom, ktorý znázorňuje normálnu postupnosť vrstiev v rovinách (111) kubickej plošne centrovanej mriežky:

Pri dokonalej mriežke je postupnosť vrstiev **ABC ABC ABC ...**,

vrstevná chyba vzniká pri narušení tejto postupnosti, napr. pri ukladaní vrstiev: **ABC AC ABC ...**

Objemové poruchy

Vznikajú zhľukovaním bodových porúch. Možné typy:

dutiny,

trhliny,

precipiáty

samostatné fázy

(vznikajú zhľukovaním intersticiálnych atómov),

(vznikajú zhľukovaním substitučných prímiesí).